

Леонтій Войтович

КРОВ РЮРИКОВИЧІВ У ЖИЛАХ ШОТЛАНДСЬКИХ КОРОЛІВ

Джерела із середньовічної історії збереглися нерівномірно, тому багато проблем залишаються дискусійними. Однак розв'язання кожної конкретної загадки наближає вчених до глибшого розуміння досліджуваної епохи. Династія Рюриковичів була пов'язана родинними зв'язками з більшістю правлячих династій Європи¹. Династичні шлюби були наслідками укладання відповідних міжнародних політичних угод та союзів, які вони скріплювали. Випадкових матримоніальних союзів практично не існувало. Однак саме вони часом залишаються єдиними свідками напрямів політики тих чи інших правителів. Тому навіть кожен натяк на подібні контакти заслуговує на докладну перевірку.

Розташоване на задвірках Європи на півночі Британських островів королівство Шотландія знаходилося далеко за межами політичних інтересів Русі. Наприкінці V ст. скотти-кельти, які переселилися у Шотландію з Ірландії, утворили племінне об'єднання Дал Ріяди, яке очолив Фергус Мор Мак-Ерк. Союз розділювався на три частини, які отримали назви від імен синів Фергуса Мора — Лорн, Гебрен і Енгус. Правитель з роду Гебрен вважався старшим. З часом династія скоттів споріднилася з місцевою династією піктів. У першій половині IX ст. король скоттів (Дал Ріяди) Еоганан (839) об'єднав королівства скоттів і піктів. Після його загибелі вони розділилися, але по смерті короля піктів Влада (842), онук Еоганана Кеннет II, одружений з дочкою Влада, знову об'єднав обидва королівства і став правити як король Шотландії Кеннет I. Династія від його батька короля Дал Ріяди Альпіна отримала значно пізніше назву Мак-Альпінів. Мак-Альпіни були королями Шотландії у 843-1290 рр. (фактично у 1034 р. прями нащадки Мак-Альпінів вигасли і династію продовжили діти Бети, дочки короля Малкольма II та абата Крінана, частина дослідників розглядає їх як окрему династію Дункельдів). У 1034 р. Мак-Альпіни приєднали до Шотландії королівство бриттів Страйтклайд (на престол якого у 1018 р. Малкольм II посадив свого сина Дункана), а у 1266 р. — острівне королівство Мен². Історія Шотландії часів Мак-Альпінів — це історія боротьби шотландців проти спроб датських і норвезьких вікінгів та англійських королів підпорядкувати собі їх землі. В цій бо-

ротьбі шотландські правителі вміло використовували протиріччя в стані своїх основних противників, а з другої половини XI ст. почали виразно орієнтуватися на Францію. Хоча династія Рюриковичів і була скандинавського походження і мало не до середини XII ст. київські князі активно втручалися у скандинавські справи, скріплювали союзи із скандинавськими країнами династичними шлюбами³, далека Шотландія не привертала їхньої уваги. Тим не менше джерела дають підстави стверджувати, що в жилах шотландських королів текла і кров Рюриковичів.

За правління датського короля Свена I Харальдсена на прізвисько Роздвоєна Борода (бл. 986-1014) (який, як і Рюрик, походив від Хальвдана Старого з династії Скольдунгів⁴) Данія стала найсильнішою із скандинавських країн. Молодший син Свена I — Кнут з 1010 р. громадив сили датських вікінгів для завоювання Англії. Залишки його таборів збереглися досі. У 1013 р. армія Кнута висадилася у Англії. Підтримка скандинавського населення області Денло (так звана «область датського права» у північно-східній частині Англії), а також смерть англійського короля Едмунда Залізнобокого дозволили Кнуду у 1016 р. зайняти англійський престол. Легітимність своїх домагань він закріпив шлюбом з Еммою, вдовою англійського короля Етельреда. Едмунд Залізнобокий був сином Етельреда від першого шлюбу з королевою Ельфгірою. Сам Едмунд одружився лише у 1015р., але від цього шлюбу встигли народитися двоє хлопчиків Едмунд та Едуард. Обидва були легітимними спадкоємцями англійського трону і, побоюючись за їх долю, вірні барони вивезли обох хлопчиків до Швеції⁵.

Шведський король Олаф Шетконунг з тривогою спостерігав за посиленням Данії. Як протидію він намагався сформувати шведсько-норвезький союз. Однак після того, як норвезький король перейшов на датську сторону, у нього не було вибору, і він підтримав новгородського князя Ярослава Володимировича у його боротьбі за київський престол. Цей союз було скріплено у 1019 р. шлюбом князя Ярослава з Інгігердою-Іриною, яка була до того обіцяна норвезькому королю Олафу II Товстому⁶. Не бажаючи дратувати Кнуда, який у 1018 р. по смерті брата Харальда II успадкував і датський престол та став виразно пробувати створити потужну північну імперію вікінгів, куди би мала потрапити і Швеція, Олаф Шетконунг відправив обох англійських принців до зятя у Київ. Ярослав Володимирович, який ще непевнено почував себе в столиці Русі, відправив їх далі в Угорщину.

В Угорщині обидва принци знаходилися при дворі Стефана I (969 — 15.08.1038), який у 1000 р. завершив хрещення Угорщини і отримав від папи королівську корону. Едмунд невдовзі помер⁷. Другий принц

Едвард Етелінг (1016-1057), одружився з Агатою (1093), за деякими даними племінницею германського імператора Генріха II (а далі це не підтверджується!). По смерті Еймунда Едвард Етелінг залишався легітимним спадкоємцем англійського престолу. З цієї причини король Англії Едуард Ісповідник (1042-1066), побоюючись за своє становище, запросив до Англії, обіцяючи зробити своїм спадкоємцем. Едвард з сім'єю прибув у 1057 р. до Англії і незабаром помер за неясних обставин⁸.

В Едварда і Агати було двоє синів: Давид і Олександр (Едгар) та дві дочки: Христина і Маргарита. Маргарита (1045 + 1093) бл. 1067 р. вийшла за короля Шотландії Малкольма III (1031 + 16.11.1093), який правив у 1058-1093 рр. Перша дружина короля Інгеборга, дочка оркнейського ярла, померла після 1060 р. (до 1067 р.). Маргарита була канонізована католицькою церквою, і пам'ять про неї збереглася в шотландській традиції⁹.

Навколо походження Агати, матері Маргарити, точиться гостра полеміка. Англійські та шотландські дослідники звернули увагу на імена її дітей (Давид, Христина і Маргарита), які незвичні для Англії XI ст. В процесі досліджень, з'явилася спроба пов'язати походження Агати з Руссю. Ім'я Агата (Агафія) поширене серед Рюриковичів. Імена Христина і Маргарита скоріше характерні для Скандинавії, але Рюриковичі походили звідти і були тісно пов'язані із скандинавськими династіями. Ярослав був сином Рогнеди, його дружина Інгігерда також була шведкою, її перше християнське ім'я, схоже, було Маргарита. Давид — ім'я, запозичене Рюриковичами з Візантії. Хресним іменем брата Ярослава Мудрого — Гліба — було ім'я Давид. Давидом був названий син Анастасії Ярославни та угорського короля Андрія I. Дослідники прийшли до висновку, що Агата могла бути дочкою Ярослава Мудрого або його сестрою¹⁰. Лише Грегорі Лаудер-Фрост, проаналізувавши аргументи своїх колег, вважає її дочкою угорського короля Стефана I¹¹.

Агата справді могла бути дочкою Володимира Святославича від його останньої дружини (у 1012 р. великий князь одружився з родичкою імператора Оттона I, дочкою графа Куно фон Енінгена¹²), а, отже, і родичкою Генріха II. Походження дружини графа Куно фон Енінгена Ріхлінт (Рошліти) доволі заплутане і продовжує дискутуватися дослідниками¹³. Однак останній шлюб Володимира Святославича безсумнівний. Німецький хроніст Тітмар засвідчив, що 14 серпня 1016 р. Болеслав Хоробрий взяв у полон у Києві мачуху Ярослава¹⁴. Тітмар сам був учасником цього поход. Співставлення цього повідомлення з даними «Генеалогії Вельфів» та «Історії Вельфів» дозволили М. Баумгартену висунути доволі переконливу гіпотезу, що останньою дружиною Володимира Святославича була саме дочка Куно фон Енінгена¹⁵. Заперечення О. Наза-

ренка і висунені ним комбінації¹⁶ непереконливі й зустріли нейсприйняття фахівців¹⁷.

Отже Агата могла народитися бл. 1015 р. і бути трохи старшою за Едварда Етелінга, що при династичних браках не мало істотного значення. Зрозуміло, що в Європі був сенс підкреслювати її родинні зв'язки з імператором Генріхом II.

Аргументація прихильників руського походження Агати базується переважно на ономастичних матеріалах. Прямих свідчень її належності до Рюриковичів віднайти неможливо. Деякі аргументи доволі хиткі. Так, імена Маргарити і Христини в Скандинавії раніше XII ст. не зустрічаються¹⁸. Гіпотеза, що першим хресним іменем Інгігерди було ім'я Маргарита, також бездоказова.

З усіх противників цієї версії найбільш аргументовано до обґрунтування своїх тез підійшов Іван Младйов, який висунув гіпотезу болгарського походження Агати. За його версією, Агата була дочкою болгарського царя Гавриїла Радомира (1014-1015) від першої дружини дочки угорського князя Гейзи, сестри короля Стефана I, яка народилася в Угорщині, куди її мати повернулася після розлучення з батьком вагітною¹⁹. Історик старанно проаналізував угорські та німецькі джерела і слов'янський ономастикой, звернув увагу, що мати Гавриїла Радомира — дружина царя Самуїла (976, формально з 997-1014), дочка Іоанна Крізеліуса, намісника Дураццо, мала ім'я Агата, а біблейські імена на зразок Самуїла чи Давида були характерними для династії Кометопулідів. Але повністю довести свою версію так і не зміг. Щоби зробити Агату молодшою (Едвард Етелінг народився у 1016 р.), він виступив проти традиційної вже дати одруження Гавриїла Радомира, пропонуючи перенести її з 987 р. ближче до 1014 р. Однак це мало мотивоване. Болгарський цар народився 970 р., тягнути його перше одруження до 1014 р. неможливо, тим більше, що у нього було 5 синів і 2 дочки. Старший з синів Петро Делян народився десь у 988 р. Правда, джерельна база щодо династії Кометопулідів ще бідніша, ніж стосовно династії Рюриковичів²⁰. Все ж за будь-яких обставин дочка Гавриїла Радомира від першої дружини мусила би бути солідно старшою від Едварда Етелінга. Такі речі траплялися лише, коли йшлося про підстави для зайняття трону.

Не менш проблематичною видається версія угорського походження Агати. Це ім'я (Агіца) засвідчене в угорському ономастиконі, але повністю відсутні свідчення, що у Стефана I була така дочка. Окрім того у нього не існувало жодних політичних інтересів стосовно англійського принца, якого він утримував скоріше на прохання своїх руських союзників (у 1018 р. союз було скріплено шлюбом двоюрідного брата Стефана I герцога Ласло Сара з Прямиславою Володимирівною²¹).

Таким чином, проблема походження Агати залишається дискусійною. Але версії її належності до Рюриковичів досить правдоподібні.

Князь Ярослав Володимирович активно втручався у скандинавські справи, не дав поглинути Швецію, добився відновлення норвезької династії, вочевидь, цікавила його і далека Англія, тісно пов'язана з скандинавськими королівствами. Тобто у нього були мотивації, і він міг видати свою родичку за претендента на англійський престол.

Серед дочок Ярослава Агати не було. І надто слабкою партією для Ярослави виглядав англійський претендент. Але видати за нього свою наймолодшу сестру, дочку Володимира Святославича від німецької принцеси або ж племінницю він міг. З числа братів Ярослава найбільш цікавою фігурою в цьому плані є фігура древлянського князя Святослава, який загинув між 15 і 24 липня 1015 р. у Прикарпатті. Те, що він знав сина Яна (1002 — до 1015?)²², ім'я якого нехарактерне для Рюриковичів, а також спроба втікати за Карпати через Верецький перевал, дозволяють припускати, що він, правдоподібно, був одружений з дочкою князя Боржавського хорватського князівства²³ (версії В. Шушаріна²⁴ та І. Шеке-ри²⁵ щодо дочки Стефана I не мають ніяких підстав). Саме в час шлюбу Агати відбувалася анексія Боржавського князівства. На місці анексованих хорватських князівств у Закарпатті Стефан I, схоже, організував Руську марку, передавши її своєму спадкоємцеві Імре, який отримав титул *dux exercitus regis* Руської марки. Імре загинув 2 вересня 1031 р. За таких умов Руську марку міг отримати Едвард Етелінг як спадкоємець по дружині, внучці останнього боржавського князя. Такий, на перший погляд, фантастичний альянс міг мати сенс для київського двору. Нашадки Едварда та Агати за таких умов могли зберегти за собою Руську марку.

Отже Агата могла бути Рюриківною, але твердо довести це практично неможливо.

У дочки Агати — Маргарити та Малкольма HI було 8 дітей: Едвард (1068-1093); Едмунд (1070-1097), який займав престол Шотландії у 1094-1097 рр.; Етельред (1072-1097); Едгар (1074 — 8.01.1107), король Шотландії у 1097-1107 рр.; Олександр I (1078 — 23.04.1124), король Шотландії (1107-1124); Матильда (1079 — 1.03.1118), яку 1100 р. видали за короля Англії Генріха I; Давид I Святий (1080 — 24.05.1153), король Шотландії у 1124-1153 рр., та Марія (?-1116), яку видали за графа Есташа III де Бульон²⁶. Імена Олександр і Давид, популярні серед шотландських королів, безперечно, занесені Агатою.

У Давида I Святого було троє синів: Давид Канмор (1114 — ?), Генріх (1114-1152), Малкольм (1115 — ?) та дочка Клариса (1116 — ?). Генріх, граф Хвнтінгтон і Нортумберленд, одружився з Адою де Варрен (1120-1178), дочкою Вільгельма II де Варрен, графа де Сурей (1071-1138) та Єлизавети де Вермандуа (1085-1131). Єлизавета була дочкою

одного з героїв Першого Хрестового походу Гуго Великого, графа де Вермандуа і Крепі, сина Анни Ярославни та короля Франції Генріха I, тобто була правнучкою великого князя Русі Ярослава Мудрого²⁷. Її сини Малкольм IV (1141 — 9.12.1165) та Вільгельм Лев (1143 — 4.12.1214) були королями Шотландії відповідно у 1153-1165 та 1165-1214 рр. Їх нащадки, в жилах яких, поза сумнівами, текла кров Рюриковичів, правили у Шотландії до вигаснення династії у 1290 р.²⁸

Після вигаснення династії Мак-Альпінів, в умовах спроб Англії завоювати Шотландію, визвольну боротьбу очолив лорд Роберт Брюс, граф Каррік. Його прадід був одружений з графинею Ізабеллою Хантінгтон, племінницею короля Вільгельма I Лева, а батько — з графинею Маргаритою Каррік, яка також походила з бічної лінії династії Мак-Альпінів. У 1306 р. Роберт Брюс був проголошений королем Шотландії. Династія Брюсів правила в Шотландії у 1306-1371 рр. Великий сенешаль Шотландії Вальтер Стюарт (1309-1326) одружився з Маргаритою, дочкою короля Роберта I Брюса, і після смерті її брата короля Давида II (1371) зайняв престол Шотландії. Стюарти були королями Шотландії (1371-1714) та Англії (1603-1714). В їх жилах також текла кров Рюриковичів.

Коли Маргарита, яка з братом втекла з Англії, завойованої у 1066 р. нормандським герцогом Вільгельмом, виходила за шотландського короля, її оточення підкреслювало не лише родинні зв'язки з імператором Генріхом II, але й з могутніми київськими князями. Зрозуміло, що у післямонгольський період пам'ять про це поступово стиралася (зберігалися лише згадки про Генріха II). Ані Брюси, ані тим більше, Стюарти, про це не пам'ятали. За іронією долі в часи репресій Кромвеля (середина XVII ст.) далекий нащадок Брюсів — Вільям Брюс виїхав у Росію, де служив полковником у війську царя Олексія Михайловича і брав участь у походах в Україну. Він помер у 1680 р., залишивши синів Романа та Якова. Роман Брюс (1668-1720), був генерал-поручиком і першим обер-комендантом Петербургу. Від нього походить російська гілка родини Брюсів. Граф Яків Брюс (1670 — 19.04.1735), видатний російський вчений, генерал-фельдцехмейстер і генерал-фельдмаршал, був одним з найяскравіших особистостей в оточенні Петра I. Ця родина вигасла зі смертю Катерини Яківної Брюс у 1829 р. її чоловік В. В. Мусін-Пушкін (1775-1836) з 1796 р. носив прізвище Мусін-Пушкін-Брюс²⁹.

Генеалогія правлячої еліти, дослідження в царині якої тільки відроджується, може допомогти розкрити багато цікавих загадок і по іншому оцінити політичну роль і місце Русі в історії Європи.

- ¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006.
- ² Mitchison R. A history of Scotland. — London, 1970; Handbook of British chronology. — London, 1986; Зверева Г. И. История Шотландии. — М., 1987; Федоров Д. Г. Рожденная в битвах. Шотландия до конца XIV века. — М., 1996; Magnusson M. Scotland: The story of a nation. — New York, 2000; Dunkan A. A. M. The Kingship of the Scots 842-1292: Succession and Independence. — Edinburgh, 2002; Мак-Кензи А. Рождение Шотландии. — СПб., 2003; Brown M. The Wars of Scotland, 1214-1371. — Edinburgh, 2004.
- ³ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 384-385.
- ⁴ Пчелов Е. В. Генеалогія древнерусских князей. — М., 2001. — С. 68-96.
- ⁵ Матузова В. И. Англо-нормандские повествовательные источники XII-XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. — М., 1976. — С. 130-136.
- ⁶ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX—XIV вв. — М., 1978. — С. 42; Джек-сон Т. Н. Исландские королевские саги в Восточной Европе. — Т. 2. — М., 1994. — С. 119, 174; Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. — Москва, 1996. — С. 99-100; Мельникова Е. А. Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: беллетризация исторического факта // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. — М.; Петрозаводск, 1997. — С. 240-244.
- ⁷ Wertner M. Az Arpađok családja története. Nagybecskerek, 1892. — 34 l.; Kristó G. A 1. 1. Irások Szent Istvánról és koráról. — Szeged, 2000.
- ⁸ Матузова В. И. Англо-нормандские повествовательные источники... — С. 135-136.
- ⁹ Herzog J. Skóciai Szent Margit származásának kérdése // Turul. — Vol. 53. — 1939. — P. 1-42 l.; Dunkan A. A. M. The Kingship of the Scots 842-1292: Succession and Independence. — Edinburgh, 2002. — P. 78.
- ¹⁰ Полеміку з цієї проблеми див.: Ronay G. The lost King of England: the East European adventures of Edward the Exile. — Woodbridge — Suffolk, 1989. — P. 109-121; Jett R. Is the Mystery of the Origins of Asata, Wife of Edward the Exil, Finally Solved? // New England Historical and Genealogical Register. — Vol. 150. — 1996. — P. 417-432; Faris D., Richardson Douglas. The Origin of Agatha — The Debate Continues: The Parents of Agatha, Wafe of Edward The Exile // New England Historical and Genealogical Register. — Vol. 152. — 1998; Ingham N. A Slavist's View of Agatha, Wife of Edward the Exile, as a Possible Daughter of Jaroslav the Wise // New England Historical and Genealogical Register. — Vol. 152. — 1998. — P. 216-223; Item. Has a Missing Daughter of Jaroslav Mudryj Been Found? // Russian History. — Vol. 25. — 1999. — P. 231-270; Lauder-Frost G. Agata — The Ancestry Dispute // The Scottish Genealogist. — Vol. 49. — N 3. — 2002. — P. 71-72.
- ¹¹ Lauder-Frost G. Agata — The Ancestry Dispute. — P. 71-72.
- ¹² Annalista Saxo Chronicon (741-1139) // Monumenta Germaniae Historica. — Т. 6. — 1849. — P. 688.
- ¹³ Пчелов Е. В. Генеалогія древнерусских князей. — С. 155-157.
- ¹⁴ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. — М., 1994. — С. 142.
- ¹⁵ Baumgarten N. Le dernier mariage de Saint Viadimir // Orientaia Christiana. — Vol. 2. — N 61. — Roma, 1930. — P. 163-168.
- ¹⁶ Назаренко А. В. Русь и Германия в IX-X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. — Москва, 1994. — С. 104-120; Его же. Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М., 1999. — С. 308-311.
- ¹⁷ Карпов А. Ю. Владимир Святой. — М., 1997. — С. 377-378. Виходячи із заплутаності «Генеалог» Вельфів», А. Карпов взагалі вважає інформацію цього джерела недостовірною, що також непереконливо. У авторів «Генеалогії Вельфів» не було ніяких підстав вигадувати подібні зв'язки.
- ¹⁸ Успенский Ф. Б. Скандинавы — Варяги — Русь: Историко-филологические очерки. — М., 2002. — С. 60-61.

- ¹⁹ Mladijov J. Reconsidering Agata, Wife of Edward the Exile // The Plantagenrt Connection. — Vol. 11. — 2003. — P. 1-85.
- ²⁰ Иванов И. Происход на цар Самуиловия род // Сборник в чест на В. Н. Златарски. — София, 1925.
- ²¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 276.
- ²² Там само. — С. 279.
- ²³ Там само. — С. 255.
- ²⁴ Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII века. — М., 1961. — С. 155.
- ²⁵ Шекеера І. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. — К., 1967. — С. 97-98.
- ²⁶ Mitchison R. A history of Scotland. — London, 1970. — P. 84-96.
- ²⁷ Levis A. W. Le Sang royale. La Famille Capétienne et l'état France. X-XIV siècle. — Paris, 1986.
- ²⁸ Зверева Г. И. История Шотландии. — М., 1987; Федоров Д. Г. Рожденная в битвах. Шотландия до конца XIV века. — М., 1996.
- ²⁹ Федорченко В. Дворянские роды, прославившие Отечество. — М., 2003. — С. 80-81.